

УДК 94:339.174(477.54)"18"

DOI

СПЕЦИФИКА ТРАДИЦІЙНОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКОВА В ХІХ СТ.

Баличева Лариса Вікторівна

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри українознавства

і мовної підготовки іноземних громадян

Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця

Larysa.Balycheva@hneu.net

orcid.org/0000-0002-5960-0997

Шелкунова Наталія Леонідівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства

і мовної підготовки іноземних громадян

Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця

Shelkoviza@ukr.net

orcid.org/0000-0002-2397-7354

Протягом свого розвитку соціум завжди прагнув до економічної стабільності за рахунок матеріального обміну. Але не тільки матеріальна складова переважала, значна увага приділялася комунікативним зв'язкам, передачі досвіду та обміну духовними цінностями.

З змінами в промисловості та сільському господарстві трансформується и торгівельна діяльність. Мережа ярмарок забезпечувала тогочасний обіг найважливішими продуктами харчування та товарами. В ХІХ столітті вся господарська діяльність та торгівля Наддніпрянської України була тісно пов'язана з загальноросійським ринком, формувалася ярмаркова індустрія. Ярмарки були як спеціалізовані так і оптові, мали циклічний характер та проводилися в усіх містах та містечках. В другій

половині ХІХ століття ярмаркова торгівля трансформується. По-перше, в ярмарках брали участь не тільки звичайні торговці, а й акціонерні товариства та торгові фірми. По-друге, ярмарки були не лише торгівельним майданчиком, але й місцем для грошово-кредитних операцій. Крім великих, проводилася безліч міських та сільських ярмарків. Вони традиційно проходили на великі християнські свята.

Уроки минулого унаочнюють принципи поведінки сучасників та дозволяють спільноті досягти успішного господарювання під час економічних криз, епідемій та війн.

Метою цього дослідження є висвітлення типових рис торгівельної діяльності та специфіки ярмаркової торгівлі Харкова в ХІХ столітті.

Методи. Стаття спирається переважно на порівняльно-типологічний та історико-культурний підходи, а також на елементи ретроспективного методу історичного краєзнавства.

Результатами дослідження є розгляд особливостей функціонування харківської ярмаркової торгівлі та визначення специфіки діяльності тогочасної торгівельної системи.

Висновки дослідження. Ярмаркова торгівля була й залишається важливим чинником залучення інвестицій та піднесення внутрішньої й зовнішньої торгівлі. В наш час ярмаркова торгівля набуває нового значення. Вона вдало поєднує торгівельну та культурно-розважальну функції та зберігають традиційні ознаки періодичності проведення.

Ключові слова: ярмарок, товарообіг, Харків, купець, асортимент товару.

SPECIFICS OF TRADITIONAL FAIR TRADE OF KHARKIV IN THE XIX CENTURY.

Balycheva Larysa Viktorivna

Candidate of Historical Sciences, associate professor,
associate professor at the department of ukrainoznavstva
and language training for foreign citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

Larysa.Balycheva@hneu.net

orcid.org/0000-0002-5960-0997

Shelkunova Nataliia Leonidivna

Candidate of Historical Sciences,

associate professor at the department of ukrainoznavstva

and language training for foreign citizens

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

Shelkoviza@ukr.net

orcid.org/0000-0002-2397-7354

All times society has always strived for economic stability through a material exchange. Society increased economic stability not only by the materials exchange, also a lot of attention paid to communication, transfer of experience, and exchange of spiritual values.

Changes in industry and agriculture affected commercial and trading. The fair network provides circulation of the most important food and goods. In the 19th century, all economic activity of Dnieper Ukraine was closely related to the Russian market. The fair industry was formed that time. Fairs had following types or specialization wholesale, periodical and held in some cities and towns. In the second half of the XIX century, fair trade was transformed. At first, the fairs were attended not only by ordinary traders, but also joint-stock companies and trading companies. Fairs were not only the trading platform, but also a place for loan and credit operations.

In addition to large fairs, there were many cities and villages fairs. Traditionally fairs were scheduled on major Christian holidays.

Traditions and trading history illustrate the principles of commercial behavior that show us things that are still applicable during the economic crises, epidemics, and wars.

Purpose. The main goal of this study is to highlight the typical features of trade and the specifics of fair trade in Kharkiv in the XIX century.

Methods. The article is based mainly on comparative-typological and historical-cultural approaches, as well as on elements of the retrospective method of historical local lore.

Results. The results of the investigation is in consideration of the peculiarities of the functioning of the Kharkiv fair trade and determine the specifics of the then trading system.

Conclusions. Fairs trade has been and remains an important factor in attracting investment and boosting domestic and foreign trade. Nowadays, fairs trade is gaining new importance. It successfully combines trade, cultural, entertainment functions and preserves the traditional periodicity type.

Keywords: fair, commodity circulation, Kharkiv, merchant, product range.

1. Вступ. Створення та розвиток самостійної української держави сприяє усвідомленню українцями важливості збереження та вивчення власної історії та культури. Тому в умовах сьогодення багато авторів досліджують різноманітні аспекти історичного розвитку окремих регіонів. Однією з таких цікавих тем є ярмаркова торгівля в XIX ст. Вона виконувала не тільки свою основну економічну функцію, що полягає в товарообігу між регіонами та задоволенні матеріальних потреб сільського та міського населення, а й мала мистецько-розважальне значення.

Висвітленню та узагальненню різноманітних аспектів та трансформацій ярмаркування Харкова в XIX ст. і присвячена ця стаття.

Питання ярмаркових звичаїв у місті Харкові досліджували відомі етнографи Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов (Багалей, 2004: 973; Багалей, 1913: 378; Сумцов, 1918: 240). Ці дослідники зробили науковий аналіз величезної кількості архівного матеріалу та на його основі проаналізували окремі аспекти становлення ярмаркової торгівлі Харкова, її товарообіг, регіональне та загальнодержавне значення.

Значний матеріал, стосовно ярмаркових традицій, можна знайти в таких періодичних виданнях другої половини XIX ст., як: «Харківський

календар», «Харьковские губернские ведомости», «Памятная книжка Харьковской губернии (Голяховский, 1864: 338; Описи, 1991: 224). На сторінках цих видань друкуються спостереження очевидців та торговців, статистичні відомості земських чиновників та нотатки вчених-краєзнавців.

У радянський період ярмарки досліджувалися повільніше. Наприклад, видатний український історик І. О. Гуржій в своїх наукових студіях досліджував спеціалізацію ярмарків та їх роль в експорті товарів (Гуржій, 1959: 36–52; Гуржій, 1963: 48–57). Автор наголошував, що слобідські, як і в цілому українські ярмарки, були не тільки центрами збуту різноманітних товарів, а й пунктами транзиту закордонних товарів до споживачів. Вчений стверджував, що після скасування кріпацтва 1861 року кількість середніх та дрібних ярмарків поступово почала навіть збільшуватися, тому що, селянин вивчав потреби місцевого ринку й вирощував тільки ту сільськогосподарську продукцію, яку він був в змозі продати. Крім того, відомий історик І. О. Гуржій спростовував усталену думку про повний занепад ярмаркової торгівлі та припускав, що вона поступово змінювала свою форму та методи товарного обігу.

Сучасні історики знову повернулися до розгляду цього питання. У дослідженнях В. Юрченко, Ю. Злобіна, С. Богатчука висвітлені особливості розвитку ярмаркування в Харкові (Богатчук, 2010: 34–38; Юрченко, 2018: 18–24; Юрченко, 2008: 119–125).

2. Історія виникнення ярмаркової торгівлі Харкова. Вчені вважають, що слово «ярмарок» має німецьке коріння й походить від німецьких Jahr – рік, та Markt – ринок, що означає «Jahrmarkt» – «щорічний ринок». На території України цей термін вживався ще з середньовіччя. Протягом багатьох століть українська ярмаркова торгівля була найпоширенішою формою торгівельної діяльності та відігравала важливу роль у внутрішній торгівлі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій. Заселення територій Слобідської України сприяло не тільки стрімкому розвитку сільського господарства та ремесла, а й

внутрішньої торгівлі. Традиційно у кожному місті та містечку діяли щотижневі базари, крім цього, товари першої необхідності можна було придбати в чисельних крамницях, стаціонарних лавках та прилавках. Вдале територіальне розташування окремих міст, таких як Харків, також призвело до активного товарообігу з внутрішніми російськими ринками і не тільки. Ярмарки Слобожанщини зазвичай проводилися влітку та взимку. Ця особливість пов'язана перш за все з тим, що українські дороги переважно були ґрунтовими і пересуватися ними в осінні-весняний період було дуже важко. Розбудова шляхів сполучення сприяла розвитку внутрішньої торгівлі.

Видатний український історик і дослідник Слобожанщини Д. Багалій розподіляв ярмарки на три категорії: великі (повітові, губернські), середні та малі (сільські). Класифікація вченого ґрунтувалася на таких основних показниках як асортимент товару, кількість товарообігу та тривалість ярмарків.

Ярмарки першої категорії традиційно проходили в великих містах. На Слобожанщині більшість ярмарків проводилося в Харкові, Полтаві, Сумах (Аксаков, 1858: 135). З другої чверті ХІХ ст. формується тісний зв'язок харківських ярмарок з іншими ярмарками сусідніх територій. На думку Д. І. Багалія в цю систему було об'єднано близько 11 ярмарок: Ільїнська (Полтава), Маслянська та Вознесенська в Ромнах (Полтавська губернія), Коренева в Кореневій пустелі (Курська губернія), Хрестовоздвиженська в Кролевці (Чернігівська губернія), Введенська в Сумах та Георгієвська в Єлісаветграді (Херсонська губернія) (Багалей, 1913: 490). Ці ярмарки тривали від 15 до 30 днів і проводилися одна за одною. Спритні купці намагалися відвідати всі одинадцять. Наприклад, відомо що з перенесенням до Полтави Ільїнського ярмарку у 1853 році, частина покупців вже не приїжджали на Успенську. Тому вона поступово зменшувала свій товарообіг. З іншого боку, торговці, які встигали розпродати частину купленого в Полтаві товару, приїжджали на

Харківський ярмарок для поповнення запасів. Відомо, що деякі крамарі встигали відвідати всі 11 ярмарок, подолавши в цілому маршрут у 2.405 верст (Пассек, 1870: 24). Наприкінці серпня чумаки в останнє вантажили найважчі товари (залізо, олію) та вирушали на Південь за сіллю та рибою. Таке чумацьке перевезення в 38–73% було дешевшим, ніж кіньми. Наприклад, доставка вантажів від Харкова до Одеси коштувала у 2–2,9 рази дешевше (Богатчук, 2010: 36).

Традиційно, для проведення ярмарків обиралося зручне місце. В Харкові ярмарки проводилися на великих площах, наприклад, Миколаївській або Торговій, а також, безпосередньо, на березі річки Лопань. За даними, що наводить М. Ф. Сумцов, на харківські ярмарки прибували купці з багатьох губерній Російської імперії і навіть іноземці, наприклад німці, поляки.

За 4–5 днів до початку ярмарки будувалися палатки та балаган, з яких буде іти основна торгівля. Ярмаркова торгівля розпочиналася з так званого «підторжжя». Це період напередодні офіційного відкриття ярмарку, коли торговці розкладали товар та продавали його своїм першим покупцям (Юрченко, 2018: 19).

Після жвавої кількатижневої торгівлі наставав останній день, який називався «розторжжям», коли після офіційного закриття ярмарку, деякі купці починали збирати залишки свого товару та рушали у дорогу. Інші торговці-оптовики протягом наступного тижня вели переговори щодо поставок товару, його остаточної ціни та закріплювали ці домовленості в трактирах.

Товар, що привозився на ярмарки всеросійського значення, не обкладався митними зборами та гільдійським податком. Незалежно від обсягу привезеного товару та виторгу, традиційно сплачувалося лише «містове» – плата за торгіву точку на ярмарковій площі. Ці правила стимулювали торгівельну діяльність як місцевого торгового люду так і іноземних купців.

Безумовно, крім великих, проводилися середні та дрібні (або так звані «селянські») ярмарки. Тривали вони протягом тижня. На них в основному торгували в роздріб місцевими сільськогосподарськими продуктами та ремісничими товарами, хоча за кількістю товарів та їх різноманіттям ці ярмарки не поступалися великим. Крім того, більшу частину продавців становили безпосередньо дрібні виробники (селяни та ремісники з найближчих містечок та сіл) та місцеві промисловці, а покупцями були місцеві споживачі. Однак дуже часто на таких ярмарках місцевого значення можна було побачити заможних купців-оптовиків, промисловців та ходаків-прасолів, які скуповували невеликі партії товару, або сировини, як кажуть, «з перших рук», для збирання більш значної партії товарів для оптової торгівлі.

Малих ярмарків було найбільше. Такі ярмарки тривали всього декілька днів, торгували на них нашвидкуруч. Селянам дозволялося реалізовувати власний сільськогосподарський товар і навіть не сплачувати «містове». Крім того, місцева влада заохочувала дрібних виробників брати участь в таких ярмарках за для того щоб стримувати підвищення цін на товари першої необхідності. Однак, навіть в XIX ст. на харківських ярмарках, так як і в давні часи, збідніле населення продовжувало використовувати стародавню систему обміну товарів. Наприклад, торговець гончарними виробами міг обміняти свій виріб на ту кількість продукції (зерно, борошно), яка вміщалася у горщик (Пассек, 1840: 22).

Ярмарки завжди мали не тільки торговельну роль, а й розважальну. Під час їх проведення обов'язково виступали кобзарі, бандуристи, влаштовувалися ігри та змагання для молоді, театральні дійства.

3. Трансформація ярмаркової торгівлі Харкова в XIX ст. Перший харківський ярмарок розпочав свою торгівлю у 1659 році. В цьому році цар Московський Олексій Михайлович дав дозвіл на проведення Успенського ярмарку. Він починався 15 серпня й тривав три тижні. Традиційно він проводився у центрі міста – на Миколаївській площі (зараз

це площа Конституції). Якщо торгових місць не вистачало, то купці розташовувалися навколо цієї площі. Наприклад, в XIX столітті крамарі, що приїжджали на цей ярмарок, розкладали свій товар навіть на березі річки Лопань. Але продавці могли торгувати своїм товаром також з возів, лотків, столів та, навіть, з тротуарів.

Цей найстаріший ярмарок відрізнявся доволі великим асортиментом різноманітних товарів: вироби з металу, дерева, кераміка, ювелірні прикраси, одяг, взуття, доволі широкий вибір продуктів харчування. Наприклад, з Водолаги привозили морені і полив'яні (або глазуровані) горщики, глечики, кахлі, миски, покрішки, кухлики. Чумаки традиційно привозили рибу, кав'яр (ікра) та сіль. Однак основним товаром Успенського ярмарку були текстильні вироби.

Другий ярмарок – Покровський – проводився у жовтні, після збору врожаю й тривав протягом 20 днів. Відповідно цей ярмарок спеціалізувався на продажу сільськогосподарських товарів. Спочатку він проводився на Торговій площі (колишня площа Рози Люксембург, з 2013 року – Павлівська). З другої половини XIX ст. ярмаркова торгівля на Покрову велась на місці сучасного Благовіщенського базару. На цей ярмарок дуже часто приїжджали кримські татари зі своїм екзотичним товаром на своїх величезних довгих возах – мажарах, які тягли верблюди. Д. І. Багалій описував цей ярмарок так: «...Покровська ярмарка вигідна для города... Крымские яблоки и груши, привозимые татарами на арбах, запряженных верблюдами...» (Багалей, 1913: 83). Чутки про те, що приїхали татари ширилися містом дуже швидко. Дивовижні велетні пустель привертали увагу як дорослих так і малих харків'ян. Діти з навколишніх районів бігли до річки Лопань щоб подивитися на таку дивовижу. Інший дослідник історії Слобожанщини М. Ф. Сумцов продовжує: «...Верблюдів становили тут же поміж лавками, щоб вони не лякали коней....» (Сумцов, 1918: 82). У XVIII ст. ці дві ярмарки вважалися

середніми за значенням або другого ступеня. Протягом ХІХ століття їх значення суттєво зросло.

Наступні два – Хрещенський та Троїцький – вели оптову та роздрібну торгівлю, тому були записані до ярмарок першої категорії. Хрещенський ярмарок традиційно відкривався 6 січня та тривав двадцять днів. В цей час до Харкова приїжджало від 15 до 55 тис. осіб та близько сотні тисяч саней з різним крамом, а її товарообіг становив половину від річного ярмаркового обігу міста Харкова. Я. Голяховський в своїй «Памятной книжке Харьковской губернии на 1864 год» писав: «...по всей справедливости, она [Крещенская ярмарка] должна занять третье место в ряду ярмарок Российской Империи, после Нижегородской и Ирбитской» (Голяховский, 1864: 187). Основний товар Хрещенського ярмарку – це мануфактурні вироби (різноманітної якості сукно, одяг), які становили понад 50% усього товару. Крім того, звозили та продавали велику кількість різноманітних товарів (вовну, шкіру, хутро, пташиний пух, олію, цукор, сало, тютюн, гвіздки, білила).

З 1816 року цей ярмарок територіально розташовувався на Конній площі (нині майдан Захисників України), поступово об'єднався з Кінним ярмарком, де продавали коней та велику рогату худобу, та, який проводився з початку грудня до кінця лютого. Згодом торговельний майданчик Кінного ярмарку був перенесений на просторий вигін за річкою Немишлею (нині район станції метро «Турбоатом»). Для презентації та, без сумнівів, задля розваги щоденно влаштовувалися аматорські кінні перегони найкращих скакунів. Торговий люд, багатії та звичайні зівачи билися об заклад на різних коней (Ткачова, 2015: 42).

До кінця ХІХ ст. цей ярмарок мав важливе значення для міста. Узимку до Харкова з багатьох російських губерній привозили набагато більше товарів, тому що їх доставка була значно дешевшою. Після ярмарку товар, що залишався, торговці перевозили до Ромен та Єлисаветграду.

Троїцький ярмарок тривав п'ятнадцять днів червня й мав власну спеціалізацію – це вовна. Відомий етнограф М. Ф. Сумцов також називав його панським, тому що найбільше вовняного товару звозили з панських маєтків (Сумцов, 1918: 82). За словами Я. Голяховського Троїцький ярмарок з 1825 року можна вважати одним з найбільших спеціалізованих торгових вовняних ринків в Російській імперії. В 60-х роках XIX ст. торговці привозили близько 150 тис. пудів вовни, яку реалізовували на загальну суму понад 1 млн 500 тис. рублів сріблом (Голяховский, 1864: 189) (для порівняння – для відкриття Харківського університету знадобилося 450 тис. рублів (Кушнар'єв, 2004: 57). Крім того, харківські торговці одночасно реалізовували й величезну кількість різноманітних товарів побуту. Наприклад, місцеве селянство, що спеціалізувалося на товарному вирощуванні полуниці, привозили величезну кількість корит з цією ніжною ягодою.

Проведення таких великих ярмарків обумовлювало графік роботи ремісників та суттєво впливало на асортимент їхньої продукції. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ременями не лише місцеві ярмарки та торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва.

Крім того, на початку XIX ст. майже всі харківські купці, а також приїжджі (особливо росіяни) будували постійні лавки, крамниці та склади. Поступово комерсанти з Калузької, Тульської та Московської губерній почали переселятися до Харкова та записуватися до лав харківського купецтва. Тому варто відзначити, що харківські ярмарки мали не тільки місцеве значення, а й покращували торгівельні стосунки між північними та південними територіями Російської імперії. Наприклад, з Коріного ярмарку під Курськом в Охтирку, Гадяч, Лохвицю, Полтаву, Ромни, Суми, Харків надходили текстиль, галантерейні вироби, залізо, хутра, з Москви – вироби московських мануфактур: полотно, сукно, шовк. Товари розвозилися не тільки по території Наддніпрянської України та

європейської частини Російської імперії, а й до Європи, Туреччини та Кавказу.

Продаючи свої товари, торговці дотримувалися певних звичаїв – це обов'язкове рукостискання у разі визначення остаточної ціни та виставлення могоричу в знак скріплення угоди.

Річний обіг харківських ярмарок в XVIII ст. становив понад 800 тис. рублів (Гуржій, 1963: 54). В XIX ст. значення ярмаркової торгівлі в Харкові не зменшувалося. В 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн руб., а продано на 35 млн руб. (Економічна історія України, 2011: 633). Наприклад, у 1882 році тільки на Хрещенський ярмарок було привезено товарів на 29 млн 600 тис. рублів, більшість з яких було продано. У 1893–1894 рр. тільки землеробського реманенту було продано на 300 тис. крб. (Багалеї, 1913: 75).

Ярмарок також мав свою культурну програму, був місцем розваг, зустрічі з друзями. Харківські театри ставили прем'єрні вистави. Полтавський театр, що приїжджав з гастроліями до міста, представляв п'єси І. Котляревського. Традиційно виступали вертепи, що правда під наглядом поліції. Найчастіше на Хрещенський ярмарок приїжджав Куп'янський вертеп (Лугова, 2015: 43). Самі вистави зазнали змін. За розпорядженням місцевого начальства заборонялося грати релігійну частину вертепної вистави. Такі вистави були платними, але також, достеменно відомо, що на Троїцькому ярмарку в більшості балаганів актори все ж таки виступали безкоштовно, що приваблювало простий люд. Під час проведення ярмарок поживавлювалася діяльність гостинних дворів, ресторанів, трактирів, кав'ярень, в яких проводили час багато людей.

З розвитком ринкових відносин, стрімкою індустріалізацією та товаришацією сільського господарства, покращенням мережі залізниць, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. Вони були не лише торговельним майданчиком, але й місцем для грошово-

кредитних операцій. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками й з аукціонів (Економічна історія України, 2011: 635). З 1876 року в Харкові діяла одна з п'яти українських торгових бірж, де укладалися угоди на мануфактурні товари та вовну, що експортувалися за кордон.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами акціонерних товариств. Зокрема, в 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія, що об'єднувала капітал багатьох пайовиків. Цей асоційований капітал сягав на той час захмарної суми у 2 млн руб. асигнаціями. Компанія приймала у поміщиків вовну на зберігання, на комісію, а також для продажу (під позичку). Про розміри діяльності компанії свідчать, наприклад, такі цифри: в 1848 р. нею було прийнято на комісію для продажу 70000 пудів вовни, в 1853 р. – 51463 пуди. Варто зазначити, що наприкінці XIX ст. діяльність різних торгових фірм і акціонерних компаній на великих ярмарках активізувалася. У 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках міста (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх вже було в 3 рази більше (Економічна історія України, 2011: 634).

Активне ярмаркування сприяло розвитку розгалуженої системи торгівельних шляхів. Великі торгові шляхи простяглися і від Харкова: Катеринославський (Харків–Валки–Полтава–Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків–Богодухів–Охтирка–Гадяч–Лохвиця–Прилуки–Київ); Сумський (Харків–Золочів–Суми–Глухів–Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків–Чугуїв–Ізюм і «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежація») (Гуржій, 1959: 48).

4. Висновки. Отже, наведений матеріал свідчить, що харківські ярмарки в XIX ст. втрачали своє суто українське значення та набували статусу загальноросійських й були об'єднані в так зване «ярмаркове коло».

Після буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст. їх статус поступово змінювався. Така трансформація пов'язана з капіталізацією сільського господарства, індустріалізацією промисловості, розширенням мережі стаціонарної торгівлі, будівництвом залізниць. Однак ярмаркова торгівля продовжувала виконувати посередницьку роль у товарообміні російськими промисловими товарами та сільськогосподарською продукцією південних територій Російської імперії.

5. Література:

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. Санкт-Петербург : Тип. Имперской АН, 1858. 383 с.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования : историческая монография : в 2 т. Харків : Фолио, 2004. Т. 2 : XIX – начало XX в. 973 с.
3. Багалея Д. И. Очерки из русской истории : в 2 т. Харьков : типография и Литография М. Зильбербергъ и С-вья, 1913. Т. 2. 378 с.
4. Богатчук С. С. Українське чумацтво в першій половині XIX ст. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського]. Серія «Історія»*. 2010. № 18. С. 34–38.
5. Голяховский Я. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков : Университетская типография, 1864. 338 с.
6. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5 (вересень – жовтень) (№ 14). С. 36–52.
7. Гуржій І. О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1963. № 5 (вересень – жовтень) (№ 38). С. 48–57.
8. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д.

Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

9. Кушнар'ов Е. П. 100 кроків Харківською землею. Харків : Фоліо, 2004. 351 с.

10. Лугова Т. Характер еволюційних змін східноукраїнського вертепного театру другої половини ХІХ століття. *Аркадія. Мистецтвознавчий та культурологічний журнал*. 2015. № 1 (42). С. 40–44.

11. Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. : Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Архіограф. комісія та ін. упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1991. 224 с.

12. Пассек В. Очерки России : в 5 кн. Санкт-Петербург : Типография Н. Греча, 1840. Кн. 2. 230 с.

13. Сумцов М. Ф. Слобожане : історично-етнографічна розвідка. Харків : Видавництво «Союз» Харківського Кредитового Союзу Кооперативів, 1918. 240 с.

14. Ткачова І. В., Кунець В. В., Глушак І. І. Історія Харківського іподрому. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва*. 2015. Вип. 207. С. 38–47.

15. Юрченко В. Історія виникнення та специфіка традиційних слобожанських ярмарків (ХVІІ – початок ХХ ст.) *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 18–24.

16. Юрченко В. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. № 24. С. 119–125.

6. References:

1. Aksakov I. S. (1858). Issledovaniye torgovli na ukrainskikh yarmarkakh. [Study of trade at Ukrainian fairs]. St. Petersburg : Tip. Imperskooy AN. 383 s. [in Russian].

2. Bagaley D. I. (2004). Istoriya goroda Khar'kova za 250 let yego sushchestvovaniya : istoricheskaya monografiya : v 2 t. [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence: historical monograph: in 2 volumes]. Kharkiv : Folio, 2004. T. 2 : XIX – nachalo XX v. 973 s. [in Russian].

3. Bagaley D. I. (1913). Ocherki iz russkoy istorii : v 2 t. [Essays from Russian history: in 2 volumes]. Kharkov : tipografiya i Litografiya M. Zil'berg" i S-v'ya, T. 2. 378 s. [in Russian].

4. Bohatchuk S. S. (2010). Ukrayins'ke chumatstvo v pershiy polovyni XIX st. [Ukrainian milking in the first half of the XIX century]. *Naukovi zapysky [Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsyubyns'koho]. Seriya «Istoriya»*. № 18. pp. 34–38. [in Ukrainian].

5. Golyakhovskiy YA. (1864). Pamyatnaya knizhka Khar'kovskoy gubernii na 1864 god. [Commemorative book of the Kharkov province for 1864]. Kharkov : Universitetskaya tipografiya. 338 s. [in Russian].

6. Hurzhiy I. O. (1959). Sotsial'no-ekonomichni zminy ta rozvytok postiyanoi torhivli v mistakh Ukrayiny kintsya XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Socio-economic changes and the development of constant trade in the cities of Ukraine in the late XVIII - first half of the XIX century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. № 5 (veresen' – zhovten') (№ 14). pp. 36–52. [in Ukrainian].

7. Hurzhiy I. O. (1963). Ukrayins'ki yarmarky ta yikh rol' u vnutrishniy torhivli Rosiyi (60–90-i roky XIX st.). [Ukrainian fairs and their role in the domestic trade of Russia (60-90s of the XIX century)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. № 5 (veresen' – zhovten') (№ 38). pp. 48–57. [in Ukrainian].

8. Ekonomichna istoriya Ukrayiny : Istoryko-ekonomichne doslidzhen-nya : v 2 t. (2011). [Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 volumes]. [red. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boryak, V. M. Heyets' ta in. ; vidp. red. V. A. Smoliy ; avt. kol.: T. A. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.] ; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. – Kyiv : Nika-Tsentr. T. 1. 696 s. [in Ukrainian].

9. Kushnarev E. P. (2004). 100 krokiv Kharkivs'koyu zemleyu. [100 steps through the land of Kharkiv]. Kharkiv : Folio. 351 s. [in Ukrainian].

10. Luhova T. (2015). Kharakter evolyutsiynykh zmin skhidnoukrayins'koho vertepnoho teatru druhoyi polovyny XIX stolittya. [The nature of evolutionary changes in the Eastern Ukrainian vertep theater of the second half of the XIX century]. *Arkadiya. Mystetstvoznavchyy ta kul'turolohichnyy zhurnal*. № 1 (42). pp. 40–44. [in Ukrainian].

11. Opysy Kharkivs'koho namisnytstva kintsya XVIII st. : Opysovo-statystychni dzherela (1991). [Descriptions of the Kharkiv governorate of the end of the 18th century : Descriptive and statistical sources]. AN URSSR. Arkhiograf. komisiya ta in. uporyad. V. O. Pirko, O. I. Hurzhiy; Redkol. P. S. Sokhan' (vidp. red.) ta in. Kyiv : Nauk. Dumka. 224 s. [in Ukrainian].

12. Passek V. (1840). Ocherki Rossii : v 5 kn. [Essays on Russia: in 5 books]. St. Petersburg : Tipografiya N. Grecha. Kn. 2. 230 s. [in Russian].

13. Sumtsov M. F. (1918). Slobozhane : istorychno-etnografichna rozvidka. [Slobozhane: historical and ethnographic exploration]. Kharkiv : Vydavnytstvo «Soyuz» Khar'kivs'koho Kredytovoho Soyuzu Kooperatyviv. 240 s. [in Ukrainian].

14. Tkachova I. V., Kunets' V. V., Hlushak I. I. (2015). Istoriya Kharkivs'koho ipodromu. [History of Kharkiv Hippodrome]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny. Seriya : Tekhnolohiya vyrobnytstva i pererobky produktsiyi tvarynnytstva*. Vyp. 207. pp. 38–47. [in Ukrainian].

15. Yurchenko V. (2018). Istoriya vynyknennya ta spetsyfika tradytsiynykh slo-bozhans'kykh yarmarkiv (XVII – pochatok XIX st.). [History of origin and specifics of traditional Slobozhansk fairs (XVII – beginning of XX century)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Vyp. 54. pp. 18–24. [in Ukrainian].

16. Yurchenko V. (2008). Narodni zvychayi na yarmarkakh Ukrayiny u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya. [Folk customs at fairs of

Ukraine in the second half of the XIX – early XX century.]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. № 24. pp. 119–125. [in Ukrainian].